

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه سمنان

دانشکده‌ی علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

موضوع:

گفتمان ردیّه و انکار در حکایات منشور متون برجسته عرفانی

استاد راهنما:

دکتر سید حسن طباطبائی

استاد مشاور:

دکتر ناصر رحیمی

پژوهشگر:

مهدیه آزادمرز آبادی

مهر 1391

تعهد نامه

اینجانب مهدیه آزادمرزآبادی دانشجوی کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان، دانشکده علوم انسانی گروه زبان و ادبیات فارسی تعهد می‌نمایم که محتوای این پایان نامه نتیجه تلاش و تحقیقات خود بوده و از هیچ منبعی کپی برداری نشده و به پایان رسانیدن آن نتیجه تلاش و مطالعات مستمر اینجانب و راهنمایی و مشاوره اساتید محترم بوده است.

مهدیه آزادمرزآبادی 91/7/24

کلیه ی حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات ، ابتکارات و نو آوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه (رساله) متعلق به دانشگاه سمنان می‌باشد.

به رسم بندگی و عبودیت خدای را شاکرم که توفیق اتمام و انجام این رساله را عطا فرمود. سزاست تا بیش از همه مرهون و سپاسگزار زحمات جناب دکتر طباطبائی استاد محترم راهنما باشم که در نگارش این پایان نامه صبورانه مرا همراهی نمودند و همچنین از استاد مشاور دکتر رحیمی قدردانی می‌نمایم که از هیچ کوششی فرو گذار نبودند. از استادان محترم داور جناب دکتر شاه سنی و دکتر رضایی تشکر می‌نمایم که داوری این پایان نامه را پذیرفتند.

چکیده:

پژوهش حاضر در نظر دارد پدیده رد و انکار و مفاهیم وابسته به آن را در حکایات منثور تصوف بررسی کند. رد و انکار یکی از مقولاتی است که صوفیان از همان ابتدای شکل‌گیری تصوف و نهضت زهد با آن مواجه بوده‌اند. این مقوله در مراحل پیشرفت تصوف شکل جدی‌تری به خود می‌گیرد و صوفیان هر یک متناسب با شخصیت خود، شیوه‌ای خاصی در برخورد با منکران در پیش می‌گیرند. منکران که از همه گروه‌ها و اقشار جامعه بوده‌اند، متناسب با دلایل و انگیزه‌های خود در رد و انکار روش‌های متفاوتی در برخورد با صوفیان در پیش می‌گیرند. پایان حکایت‌های انکارآمیز و نتیجه‌ای که از گفتمان رد و انکار بین منکران و صوفیان حاصل می‌شود نیز متفاوت است و به مقولاتی از جمله شخصیت منکران و انکارشوندگان و نیز سطح آگاهی این دو گروه بستگی دارد.

موضوعاتی که در پژوهش حاضر مورد بررسی قرار گرفته به اجمال عبارت است از: منکران و مخالفان، شیوه‌های برخورد صوفیان با منکرانشان، شیوه‌های برخورد منکران با صوفیان، صوفیان در جایگاه منکر، دلایل و انگیزه‌های انکار منکران و پایان و نتیجه حکایت.

کلید واژه: گفتمان رد و انکار، حکایات صوفیانه، منکران، تصوف.

فهرست مطالب

- 1..... فصل اول کلیات
- 1-1- بیان مسأله 2
- 1-2- اهداف تحقیق..... 2
- 1-3- پرسش‌های تحقیق 2
- 1-4- فرضیه‌های اصلی و فرعی 3
- 1-5- استفاده‌کنندگان از نتایج تحقیق..... 3
- 1-6- نوع تحقیق..... 3
- 1-7- پیشینه تحقیق..... 3
- فصل دوم سیر تصوف و ردّ و انکار صوفیان..... 4
- 1-2- پیدایش تصوف..... 5
- 2-2- تصوف در قرن دوم..... 8
- 1-2-2- مواضع سه گروه در قبال صوفیان..... 10
- 2-3- تصوف در قرن سوم..... 11
- 2-4- تصوف در قرن چهارم..... 14
- 2-5- تصوف در قرن پنجم..... 15
- 2-6- تصوف در قرن ششم..... 21
- 2-7- تصوف در قرن هفتم..... 23

- 25.....8-2- تصوف در قرن هشتم.....
- 28.....9-2- تصوف در قرن نهم.....
- 29.....10-2- تصوف در قرن دهم.....
- 36.....فصل سوم نگاهی اجمالی به احوال و افکار چند تن از صوفیان.....
- 37.....1-3- رابعه عدویه.....
- 39.....2-3- ابراهیم ادهم.....
- 40.....3-3- بشر حارث حافی.....
- 40.....4-3 53- ذوالنون مصری ، ابوالفیض.....
- 41.....5-3- بایزید بسطامی.....
- 42.....6-3 55- ابوسعید خَراز.....
- 43.....7-3- ابوالحسین (ابوالحسن) نوری.....
- 44.....8-3- جنید بغدادی.....
- 44.....9-3- حسین بن منصور حلاج بیضاوی.....
- 48.....10-3- ابوبکر شبلی.....
- 48.....11-3 62- ابوالحسن خرقانی.....
- 49.....12-3- ابوسعید ابوالخیر.....
- 51.....فصل چهارم گفتمان رد و انکار در حکایات مشهور چند متن مهم صوفیانه.....
- 52.....1-4- نگاهی اجمالی به چند اصطلاح.....
- 52.....1-1-4- قصه.....

- 53.....2-1-4- حکایت عرفانی
- 54.....3-1-4- رد، انکار، گفتمان
- 55.....2-4- گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به رابعه عدویه
- 55.....1-2-4- مروری اجمالی بر حکایت‌ها
- 56.....2-2-4- منکران و مخالفان
- 57.....3-2-4- انگیزه‌ها و دلایل منکران
- 58.....4-2-4- شیوه‌های برخورد منکران با رابعه
- 58.....5-2-4- شیوه‌های برخورد رابعه با منکران
- 59.....6-2-4- پایان حکایت‌ها
- 59.....3-4- گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به ابراهیم ادهم
- 59.....1-3-4- مروری اجمالی بر حکایت‌ها
- 60.....2-3-4- منکران و مخالفان
- 61.....3-3-4- ابراهیم در جایگاه منکر
- 61.....4-3-4- انگیزه‌ها و دلایل منکران
- 63.....5-3-4- شیوه‌های برخورد شیخ با منکران
- 64.....6-3-4- شیوه‌های برخورد منکران با شیخ
- 65.....7-3-4- پایان حکایت‌ها
- 65.....4-4- گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به بشر حافی
- 65.....1-4-4- مروری اجمالی بر حکایت‌ها

- 67.....2-4-4 منکران و مخالفان
- 67.....3-4-4 انگیزه ها و دلایل منکران
- 68.....4-4-4 شیوه‌های برخورد شیخ با منکران
- 68.....5-4-4 شیوه‌های برخورد منکران با شیخ
- 69.....6-4-4 پایان حکایت‌ها
- 69.....5-4-4 گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به ذوالنون مصری
- 69.....1-5-4 مروری اجمالی بر حکایت‌ها
- 72.....2-5-4 منکران و مخالفان
- 72.....3-5-4 ذوالنون در جایگاه منکر
- 73.....4-5-4 انگیزه ها و دلایل منکران
- 74.....5-5-4 بررسی انگیزه‌های ذوالنون در جایگاه منکر
- 74.....6-5-4 شیوه‌های برخورد شیخ با منکران
- 76.....7-5-4 شیوه‌های برخورد شیخ در جایگاه منکر
- 76.....8-5-4 شیوه‌های برخورد منکران با شیخ
- 77.....9-5-4 پایان حکایت‌ها
- 77.....6-4-4 گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به بایزید بسطامی
- 77.....1-6-4 مروری اجمالی بر حکایت‌ها
- 80.....2-6-4 منکران و مخالفان
- 81.....3-6-4 103 بایزید در جایگاه منکر

- 103 4-6-4- انگیزه ها و دلایل منکران.....81
- 4-6-5- شیوه‌های برخورد شیخ با منکران.....82
- 4-6-6- شیوه‌های برخورد شیخ در جایگاه منکر.....83
- 4-6-7- شیوه‌های برخورد منکران با شیخ.....84
- 4-6-8- پایان حکایت‌ها.....84
- 4-7-7- گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به ابوسعید خراز.....85
- 4-7-1- مروری اجمالی بر حکایت‌ها.....85
- 4-7-2- منکران و مخالفان.....86
- 4-7-3- انگیزه ها و دلایل منکران.....87
- 4-7-4- شیوه‌های برخورد شیخ با منکران.....87
- 4-7-5- شیوه‌های برخورد منکران با شیخ.....88
- 4-7-6- پایان حکایت‌ها.....89
- 4-8-8- گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به ابوالحسین نوری.....89
- 4-8-1- مروری اجمالی بر حکایت‌ها.....89
- 4-8-2- منکران و مخالفان.....91
- 4-8-3- انگیزه ها و دلایل منکران.....91
- 4-8-4- شیوه‌های برخورد شیخ با منکران.....92
- 4-8-5- نوری در جایگاه منکر.....92
- 4-8-6- شیوه‌های برخورد منکران با شیخ.....92

- 93.....7-8-4- پایان حکایت‌ها.....
- 94.....9-4- گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به جنید بغدادی.....
- 94.....1-9-4- مروری اجمالی بر حکایت‌ها.....
- 96.....2-9-4- منکران و مخالفان.....
- 97.....3-9-4- انگیزه‌ها و دلایل منکران.....
- 97.....4-9-4- شیوه‌های برخورد منکران با شیخ.....
- 98.....5-9-4- جنید در جایگاه منکر.....
- 98.....6-9-4- تحلیل شیوه‌های برخورد او.....
- 99.....7-9-4- بررسی رفتار مخاطبان او.....
- 99.....8-9-4- پایان حکایت‌ها.....
- 100.....10-4- گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به حلاج.....
- 100.....1-10-4- مروری اجمالی بر حکایت‌ها.....
- 101.....2-10-4- منکران و مخالفان.....
- 101.....3-10-4- انگیزه‌ها و دلایل منکران.....
- 102.....4-10-4- شیوه‌های برخورد منکران با شیخ.....
- 103.....5-10-4- شیوه‌های برخورد شیخ با منکران.....
- 103.....6-10-4- پایان حکایت‌ها.....
- 103.....11-4- گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به شبلی.....
- 104.....1-11-4- مروری اجمالی بر حکایت‌ها.....

- 107.....2-11-4- منکران و مخالفان.....
- 109.....3-11-4- انگیزه ها و دلایل منکران.....
- 110.....4-11-4- شیوه‌های برخورد شیخ با منکران.....
- 111.....5-11-4- شیوه‌های برخورد منکران با شیخ.....
- 112.....6-11-4- پایان حکایت‌ها.....
- 112.....12-4- گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به خرقانی.....
- 112.....1-12-4- مروری اجمالی بر حکایات.....
- 115.....2-12-4- منکران و مخالفان.....
- 115.....3-12-4- انگیزه ها و دلایل منکران.....
- 116.....4-12-4- شیوه‌های برخورد شیخ با منکران.....
- 116.....5-12-4- شیوه‌های برخورد منکران با شیخ.....
- 117.....6-12-4- پایان حکایت‌ها.....
- 117.....13-4- گفتمان رد و انکار در حکایات مربوط به ابوسعید ابوالخیر.....
- 117.....1-13-4- مروری اجمالی بر حکایت‌ها.....
- 131.....2-13-4- منکران و مخالفان.....
- 133.....4-13-4- انگیزه ها و دلایل منکران.....
- 134.....5-13-4- شیوه‌های برخورد منکران با شیخ.....
- 135.....6-13-4- شیوه‌های برخورد شیخ با منکران.....
- 137.....7-13-4- پایان حکایت‌ها.....

138..... یادداشت‌ها 4-14

144..... فصل پنجم نتیجه گیری

150..... فهرست منابع

فصل اول

کلیات

1-1- بیان مسأله

موضوع این پایان نامه بررسی انکار تصوف در حکایات صوفیانه است. نگارنده سعی دارد که با مطالعه حکایات صوفیانه در چند متن صوفیانه از قبیل: کشف المحجوب، ترجمه رساله قشیریه، اسرار التوحید، هزار حکایت صوفیان، تذکره الاولیاء، منتخب روتق المجالس این پدیده را از جنبه‌های مختلف بررسی کند؛ البته بررسی ردیه‌های نگاشته شده بر تصوف موضوع اصلی این رساله نیست و اگر به اجمال از آن‌ها سخنی به میان آمده فقط به دلیل ترادف و هم معنایی ردیه با انکار است.

حکایت‌های انکار آمیز موجود در متون نشر عرفانی براساس شخصیت اول آن‌ها که یکی از صوفیان برجسته است طبقه بندی می‌شود. آنگاه در هر مورد به موضوعاتی از قبیل مخالفان و منکران، شیوه‌های اظهار انکار و مخالفت، انگیزه‌ها و دلایل منکران در اظهار انکار، نحوه برخورد صوفیان با منکران و مخالفان خود و بررسی پایان حکایت‌های انکار آمیز پرداخته خواهد شد.

1-2- اهداف تحقیق

مشخص کردن زمینه‌ها و عوامل به وجود آورنده آن به طور کلی

چگونگی جواب منکران از طرف مقابل و نحوه برخورد صوفیان با منکران خود

1-3- پرسش‌های تحقیق

1. عوامل و انگیزه‌های به وجود آورنده مخالفت و انکار با صوفیان چیست؟
2. منکران صوفیان از چه گروه و طبقات اجتماعی‌اند و کدام طبقه شامل بزرگ‌ترین گروه مخالفان است؟
3. نظر صوفیان نسبت به انکار منکران چیست؟
4. شیوه‌های برخورد منکران با مخالفان و منکران خود چگونه است؟

1-4- فرضیه‌های اصلی و فرعی

1. عوامل و انگیزه‌های انکار و مخالفت بسیار است برخی از عوامل و انگیزه‌های انکار و مخالفت با صوفیان عبارت است از عدم درک مقام صوفی، دغدغه‌های شرعی، انکار کرامت، و...
2. منکران و مخالفان صوفیان در بین همه طبقات و گروه‌های فکری مانند عوام، اربابان قدرت، فقها، اربابان مذاهب و... دیده می‌شوند. در بین گروه‌های فکری فقها بیش از گروه‌های دیگر نگاه منکرانه به تصوف و صوفیان داشتند.
3. صوفیه غالباً انکار و مخالفت دیگران با خود را به رسمیت نمی‌شناخته‌اند اما در مواجهه با منکران و مخالفان لزوماً برخورد خشونت‌آمیز نداشتند.
4. شیوه‌های برخورد صوفیان با منکران و مخالفان متعدد و متنوع است. بیشتر شیوه‌های آن‌ها مسالمت‌آمیز و به دور از خشونت است. گاهی صوفی خود در جایگاه منکر قرار می‌گیرد و حتی به انکار خویش پردازد.

1-5- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق

دانشجویان و پژوهشگران رشته زبان و ادبیات فارسی و ادیان و عرفان و دانشجویان و پژوهشگران رشته‌های دیگر مانند علوم اجتماعی- تربیتی و روانشناسی و دیگر علاقه‌مندان به این حوزه.

1-6- نوع تحقیق

توصیفی - کتابخانه‌ای

1-7- پیشینه تحقیق

تاکنون تحقیق مستقلی در این زمینه صورت نگرفته است. البته کتاب‌های زیاد و مقالات متعددی در زمینه مخالفت با تصوف و صوفی ستیزی نوشته شده است که موضوع اصلی این رساله نیست و فقط به اجمال به آن پرداخته می‌شود.

فصل دوم

سیر تصوف و ردّ و انکار صوفیان

(با تکیه بر پدیده رد و انکار صوفیان تا اواخر دوره صفویه)

1-2- پیدایش تصوف

تصوف یا عرفان پدیده ای است که هر سالک به گونه ای متفاوت از سالک دیگر آن را تعریف می کند زیرا تجربه شخصی و مکاشفات و حالات هر رهروی با رهرو دیگر متفاوت است و هرکس برمبنای درک و شیوه خود آن را بازگو می کند؛ یکی بر مبنای صحو دیگری برمبنای سکر و یکی هم بر مبنای عشق و عرفان از لحاظ نظری، کشف معرفتی است سرّی و معمولاً شخصی، که به اعتقاد پیروان آن، سالک را از خودی خود می رهاند و به حق متصل می سازد. شیوه عرفانی، سعی در وصول به تصفیه و تکامل معنوی دارد، بطوری که وجود محدود و فانی انسان را به وجود نامتناهی و پایدار پیوند دهد. (زرین کوب، 1369: 334) اما آن چه در پایان و نتیجه بحث خود به آن می پردازند مشترک است و همه تصوف را راه وصول به حق می دانند و از مقوله حال و متوقف بر سیر و تفکر و مشاهدات قلبی که در عارف حالات مختلفی از جمله وجد و حال و ذوق به وجود می آورد و به نحو توصیف ناپذیر اتصال قطره را به دریای وجود امکان پذیر می کند. بخش عظیمی از ادبیات ما ادبیات صوفیانه و عارفانه است. ادبیات ما به گونه توصیف ناپذیری با عرفان و هرآنچه مربوط به آن است پیوند ناگسستنی دارد. تصوف مذهبی است بر پایه کشف و شهود و بی خویشی از خود برای دست یابی به معرفت خداوند. در واقع عرفان به معنی شناخت است. شناختی که در آن عقل و استدلال آن نقشی نداشته و بر دل و مشاهدات تکیه دارد.

این طریقه مخصوص گروهی از مسلمانان است که به صوفیان شهرت دارند و در عین اعتقاد به تمامی ارکان شریعت، شناخت و اتصال به خداوند را ناممکن نمی دانستند و برای رسیدن به آن مقام به سلوک و ریاضت می پرداختند. (زرین کوب، 1385: 12))

تقریباً تصوف همزمان با ظهور اسلام، در میان مسلمانان پدیدار شده است. گروهی از اصحاب پیامبر (ص) که در صفا مسجد النبی (ص) در مدینه سکنی گزیدند برغم غالب پژوهشگران تصوف بنیان گذار تصوف اسلامی اند، هرچند بعدها در قرون سوم و چهارم صوفیان مسلمان پاره ای از افکار هندوان، نوافلاطونیان و مسیحیان را اخذ کرده و با تعالیم اسلام ممزوج ساختند. (خوشنویس، 1385: 1) چرا که این مسلمانان هیچ چیز از مال دنیا نداشتند و در زهد کامل به سر می بردند و همانطور که بعداً گفته خواهد شد ابتدای تصوف زهد است.

تصوف در دنیای اسلام به عنوان پیامد اجتناب ناپذیر شرایط یاس آلودی که سرکوب متوالی جنبش های اعتراضی نیمه دوم قرن اول هجری ابعاد آن را رقم زده بود، در بستر زهد بالید و به صورت یک نهضت منفی و دنیا گریزانه به عرصه کشمکش های فکری و اجتماعی گام نهاد. (صدری نیا، 1377: 3)

شهادت علی (ع) و احساس خلاء کوفیان از نبود او و تجاوزهای امویان بر ایشان و به دنبال آن، چشم پوشی امام حسن (ع) از خلافت به نفع معاویه و پس از آن شهادت امام حسین (ع) و تن زدن محمد بن حنیفه از مبارزه سیاسی و خالی ماندن مرکز ریاست از امامی که به شخصه به رهبری بیردازد، باعث بروز افکار غلوآمیزی شد. (الشیبی، 1385، 20). تصوف مبتنی بود بر تسلیم به ناتوانی و بیچارگی و روگردانیدن از مادیات و اعراض از جاه جویی و بلند پروازی و بزرگی طلبی (همان، 66)

ریشه و خاستگاه تصوف ایرانی را به موارد مختلفی نسبت می دهند از جمله فلسفه نوافلاطونی اسکندریه، مذهب گنوسی، آیین مانی، آیین زردشت و رهبانیت مسیحی و... البته می توان گفت در هر دین و مذهبی نشانه هایی از بی اعتنایی به دنیا و توجه به امور معنوی وجود دارد. نا ممکن نیست که تصوف در طول تکامل خود از هر آیین و مذهبی تاثیر گرفته باشد اما صوفیان مهمترین دلیل سرچشمه رفتار خود را الگو برداری از رفتار پیامبر و صحابه و خلفای راشدین می دانند. در واقع صوفیان از جهت نظری و فکری خود را پیرو قرآن و احادیث نبوی و بزرگان دین می دانستند؛ از جهت عملی و رفتار، سیرت پیامبر و یاران او را سرمشق قرار داده بودند.

علل رواج تصوف رامی توان این گونه خلاصه کرد: 1- حوادث تاریخی و تبعات ناشی از آن

2- اختلافات و نزاع های فرقه ای 3- نا امیدی و سرخوردگی عامه مردم از فقیهان و دانشمندان دینی 4-

توجه صوفیان به باطن و بی اعتنایی به ظواهر

با اینکه در دنیای اسلام صوفیان بزرگی درخشیدند اما همواره مورد اقبال عامه و گروه فقها و متشرعان نبودند و اینان صوفیه را در شمار بزرگترین مصائبی به حساب آوردند که در دنیای اسلام روی داده است.

مخالفت با تصوف اساساً پدیده ای امروزی نیست. در سراسر بخش عمده ای از تاریخ اسلامی

شاهد این پدیده بوده ایم. (سریه، 1385: 9)